

HUKUKİ VE İKTİSADİ YÖNLERİYLE

PARA VAKFI

EDİTÖRLER

EROL ÖZVAR

MURTEZA BEDİR

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0343
İktisat: 012

**HUKUKİ VE İKTİSADİ YÖNLERİYLE
PARA VAKFI**

Editörler
Erol Özvar
Murteza Bedir

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü
Merve Nur Yaman

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Son Okuma
Hümevra Koç

VakıfBank Kùltür Yayınları

İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdeniz Caddesi
No: 7/A1 – Kat 13
34768 Ümraniye / İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2024

ISBN 978-625-6647-62-6

*Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kùltür
Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek
şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının
yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik
araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali
hakları saklıdır.*

Baskı

İmak Ofset Basım Yayın A.Ş.

Akçaburgaz Mh. 137. Sk. No:12
34522 Esenyurt / İstanbul / Türkiye
Tel: +90 444 62 18
Sertifika No: 71320

1. Baskı: Aralık 2024

HUKUKİ VE İKTİSADİ YÖNLERİYLE PARA VAKFI

EDİTÖRLER
EROL ÖZVAR
MURTEZA BEDİR

EROL ÖZVAR

İktisat ve İktisat Tarihi Profesörü. 1989 yılında Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü'nde lisans mezuniyetini tamamlayan Özvar, aynı üniversitede iktisat tarihi alanında yüksek lisans ve doktora yaptı. Türk Tarih Kurumu'nda bilim kurulu üyeliği ve Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Birliğı'nin idare kurulu üyeliğı görevlerinde bulunan Özvar, Uluslararası İktisat Tarihi Kurumu'nun Bilim Kurulu üyesidir (Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini-İtalya). Hâlihazırda Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Başkanı olan Özvar'ın Türkçe ve yabancı dillerde yayınlanmış pek çok çalışması bulunmaktadır.

MURTEZA BEDİR

İslâm Hukuku Profesörü. 1992 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu (SOAS) Hukuk Bölümü'nde yüksek lisansını (1996), Manchester Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'nde "Early Development of Hanafi Usul al-fiqh (Legal Theory)" adlı teziyle doktorasını tamamladı. Fıkıh ve fıkıh usûlü, özellikle de Hanefî fıkıhı üzerine çok sayıda telif ve tercüme eser, kitap bölümü, uluslararası ve ulusal yayınlarda makale ve ansiklopedi maddesi kaleme alan Bedir, hâlihazırda Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) başkanlığı görevini sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Katkıda Bulunanlar	7
Giriş	9
Vâkîf Olmak İmkân Dâhilinde: Osmanlı Toplumunda Katılımcı Vakıf Sisteminin İnkişafında Para Vakıflarının Rolü Erol Özvar, Sadullah Yıldırım	19
Kurucu İctihat Arayışı: Para Vakıfları ve Sözde “Züfer Kavli” Murteza Bedir	39
Osmanlı Öncesi Orta Asya Hanefî Fıkhdında Bey‘u'l-İne'nin (Muâmele-i Şer'îyye'nin) Meşruiyetine Dair Tartışmalar Birnur Deniz	57
Osmanlı Ulemasının Muâmele-i Şer'îyye'nin (Bey‘u'l-İne) Meşruiyetine Bakışı Süleyman Kaya	77
Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Bey‘u'l-Vefâ'nın Meşruiyetine Dair Fıkhdî Tartışmalar Kamil Yelek	109
Osmanlı'da Bey' Bi'l-İstiğlâl'in Meşruiyeti: 16. Yüzyılda Hukuk ve Tatbikat Açısından Gelişimine Dair Bazı Gözlemler Hamdi Çilingir	157
16. Yüzyıl Üsküdar Kadı Sicillerinde Muâmele-i Şer'îyye Uygulamaları Şeyma Akbayır	177
1726'dan 1811'e Üsküdar Para Vakıflarının Nakit Sermayelerindeki Değişim İsmail Bektaş, Muhammed Emin Durmuş	209
18. Yüzyılın Sonlarında Üsküdar Para Vakıflarının Giderleri Muhammed Emin Durmuş	241
Şeyhülislamın Gerçekleşen Rüyası: Evkaf Bankası'ndan Vakıf Katılım'a Para Vakfıyla Banka Kurma Hatice Kübra Kahya	273
Dizin	303

KATKIDA BULUNANLAR

SADULLAH YILDIRIM

Lisans ve yüksek lisans eğitimini Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü'nde tamamladı. Doktora derecesini ise 2016 yılında, Connecticut Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden aldı. Araştırmaları iktisat tarihi, kültür iktisadı, gelişme iktisadı ve politik iktisat üzerine yoğunlaşmaktadır. Hâlen Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü'nde Doktor Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır.

BİRNUR DENİZ

2014 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2017 yılında aynı üniversitede yüksek lisansını tamamladı. İstanbul Üniversitesi İslam Hukuku Anabilim Dalında, Osmanlı muamelat hukuku alanındaki doktora tezini tamamlamak üzere olan Deniz, İslam hukukunun işleyişi, fıkıh-fetva ilişkisi, Osmanlı hukuku ve öncesinde kullanılmakta olan finansman şekilleri gibi alanlarda çalışmalarını bağımsız olarak sürdürmektedir.

SÜLEYMAN KAYA

1998 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı fakültenin İslam Hukuku Anabilim Dalı'nda yüksek lisans ve doktora eğitimlerini tamamladı. 2003 yılında, yine aynı üniversitenin İktisat Tarihi Anabilim Dalı'nda ikinci yüksek lisansını tamamladı. Ekim 2015'te doçent, Şubat 2021'de profesör oldu. İslam İktisadı, Osmanlı Hukuku ve Osmanlı İktisat Tarihi alanlarında yayınlar yapan Kaya, çalışmalarını özellikle Vakıf Hukuku alanında yoğunlaştırmıştır.

KAMİL YELEK

2011 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2014 yılında yüksek lisans, 2019 yılında ise doktora eğitimini tamamladı. İslam İktisadı, Fıkıh Usûlü, Vakıf hukuku ve Osmanlı Hukuku alanlarında yayınlar yapan Yelek, çalışmalarını özellikle İslam Borçlar Hukuku üzerine yoğunlaştırdı. Hâlen Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Doçent olarak görev yapmaktadır.

HAMDİ ÇİLİNGİR

2006 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitede 2014 yılında İslam Hukuku alanında doktorasını tamamladı. İslam hukuku ve tarihi, vakıf hukuku ve tarihi ile son dönem Osmanlı hukuk düşüncesi konularında çeşitli kitap, makale ve tebliğleri bulunan Çilingir, hâlihazırda Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Hukuku alanında Doçent olarak görev yapmaktadır.

ŞEYMA AKBAYIR

2014 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden ve 2015 yılında aynı üniversitenin İktisat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisansını 2017 yılında Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi bölümünde tamamladı. Aynı üniversiteden 2024 yılında doktora derecesini aldı. Osmanlı iktisat tarihi, iktisat-hukuk ilişkisi, İslam iktisat düşüncesi gibi alanlarda çalışmalarını bağımsız olarak sürdürmektedir.

İSMAİL BEKTAŞ

2015 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Bölümü'nde tamamlayan Bektaş, 2015'ten bu yana Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır. Akademik çalışmalarına İslam iktisadi, muamelat fihkî ve şerî yönetim alanlarında devam etmektedir.

MUHAMMED EMİN DURMUŞ

2014 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2016 yılında Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Bölümü'nde yüksek lisansını ve 2020 yılında ise doktorasını tamamladı. İslam ekonomisi, muamelat fihkî ve Osmanlı iktisadı üzerine çalışmaları bulunan Durmuş, Sakarya Üniversitesi İslâm İktisadı ve Finans bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

HATİCE KÜBRA KAHYA

2010 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2021 yılında İstanbul Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. Fetva, vakıf hukuku ve geç Osmanlı erken Cumhuriyet dönemi hukukî dönüşüme ilgi duyan Kahya hâlen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı'nda doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

GİRİŞ

Fuad Köprülü İslam'ın ilk büyük fetihleri sonrasında, daha hicrî 1. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başladığını söylediği vakıfların, Orta Çağ ve sonrasında Türk ve İslam dünyası üzerine yapılacak incelemelerde “birinci derecede mühim bir mesele” olarak ele alınması gerektiğini vurgular.¹ Köprülü'nün bu vurgusunu teyiden vakıfları pek çok veçhesi ile ortaya koyan çalışmaların hacmine bakılacak olursa, İslam medeniyetinin en fazla bu kurumla tavsif edildiğini söyleyebiliriz.

Vakıf, vasıfları itibariyle fayda sağlayan bir taşınmazın (gayrimenkulün) sahibi tarafından mülkiyetinin alım-satım, hibe, miras ve benzeri tasarruflara kapatılarak insanlar dâhil bütün canlıların ve doğanın hizmetine ebediyen sunulması, tahsis edilmesi demektir. Burada bir hayır, yani faydalı olunacak yön, bir de bu hayrın veya faydanın kesintisiz, tükenmeden kendisi ile temin edileceği mal veya *ayn* vardır. Bu bakımdan insanın bir hayra veya iyiliğe niyet ve bunu beyan etmesi vakıf için yeterli kabul edilmemiş, bunu ifa edecek gelir getirici bir malın, akarın vakfı kuran tarafından başışlanması, tahsis edilmesi beklenmiştir.

İslam tarihinde asırlarca ayakta kalmış devletlerin uzun ömürlülüğü yeni şehirlerin iskânına veya miras aldıkları şehirleri imar etmelerine bağlanabilir. Müslümanların muazzam bir çaba, nitelikli bir organizasyon ve büyük bir kaynak gücü gerektiren şehirlerin inşasına, yerleşim alanlarının iskân ve imarına ve nihayet medeni müesseseleri sürdürebilir kılmaya vakıflar marifetiyle muvaffak oldukları söylenebilir.

Orta Çağ boyunca ve sonrasında Anadolu ve Rumeli'de Selçuklu ve Osmanlı Türkleri tarafından şehirler, imaret adı verilen ve içinde cami, medrese, aşhane, hastane, misafirhane, hamam, kütüphane ve kervansaray gibi beledi hizmetler gören tesisler ile kurulmuş veya canlandırılmıştır. Aynı gayretlerin diğer İslam devletlerinde de İslam coğrafyasının diğer bölgelerinde de varit olduğunu söyleyebiliriz.

Abidevi yapıların ayakta kalması veya masraflarının karşılanabilmesi adına gelir getirici kaynaklar da inşa edilmiş ve buraların gelirleri hayır müesseselerine vakıf yoluyla hasredilmiştir. Şehirdeki imalat, hizmet ve ticaret sektörlerinin

1. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi* 1 (1938), 1-6.

iş bölümü ve uzmanlaşma derecesine göre han, açık veya kapalı çarşı, boyahane, değirmen, fırın, mengenehâne, mumhâne, salhâne, cendrehâne ve benzeri inhisar ve imtiyaz ile faaliyet gösteren alt yapı tesisleri bu nevi gelir getirici yapılar olarak faaliyet göstermiştir. İçinde esnaf, üretici ve tüccara dükkân, işyeri ve satış büroları temin eden bu alt yapı tesisleri asırlarca kiracılarından elde edilen gelirleriyle anılan beledi veya âmme hizmetlerinin sürdürülebilmesini sağlamıştır.²

Bu yapıların yanı sıra tarihte inşa edilmiş olan büyük vakıfların kuruluş setnetlerine, yani vakfiyelerine bakıldığında vakfedilen gelir kaynakları içinde ağırlıklı olarak zirai topraklar veya onlardan tahsil edilen hasılatın yer aldığı görülmektedir. Öşür gelirlerinden ve vakfa mahsus köylerde yaşayan tebaanın ödemekle yükümlü olduğu bir kısım şahsi vergilerden de vakıflara gelir kaydedilmiştir.

Şehirlere hayat veren hayır müesseselerini ve bunlara gelir sağlayacak tesisleri kurmak, kolayca altından kalkılabilecek yatırımlar olmadığından bu yapılar tabii olarak ancak sultanlar, onların hanedan üyeleri veya yüksek rütbeli, mansıp sahibi devlet adamları tarafından vücuda getirilmiştir.

İslam hukukçuları vakfın ebediyet niteliğinin en mükemmel manasını taşınmazda bulacağı düşüncesinden dolayı vakfedilen malın hasılatı olan araziler, madenler, han ve hamamlar, çarşılar, kiralık işyeri ve dükkânlar gibi gayrimenkuller olmasına öncelik vermiştir. Ancak gayrimenkulle birlikte veya onlardan bağımsız menkul, taşınabilir eşyaların ve nakit paraların vakfedilebilir olup olmadığı tartışılmıştır.

Menkul kıymetler içinde paranın/nakdın gayrimenkulden bağımsız olarak vakfedilebilir olup olmaması sorunu, madeni para rejiminde bir mal olarak paranın ebediyet vasfına sahip olup olmadığına dair tartışma ile ilgilidir. İslam hukuk okulları gayrimenkulün mesela ekilebilir arazinin veya bir maden ocağının vakıf yapmak için lüzumlu olan ebedi olmak vasfını karşıladığı hususunda hemfikirdirler. Aynı şekilde kitap, imalat veya hizmet için gerekli alet ve edevat gibi taşınır malların vakfı konusunda da kabul yönünde eğilim baskındır. Herhangi bir taşınır malın ebediyet vasfı kazanmasının bu yönde toplumda bir anlayış ve uygulama yerleştiğinde yani ilgili taşınmazın vakfedilmesi şeklinde bir örf ve teamül oluştuğunda menkulün de pekâlâ vakfedilebilirlik özelliği kazanacağı İslam hukukçularınca kabul edilmiştir. Buna mukabil, İslam hukukçularının onu da taşınır bir mal olarak niteledikleri parada (nakitte) ise paranın (nakdın) kıyamete dek var olabileceği şeklinde ifade edilen ebedilik özelliği sorgulanmış ve bu husus söz gelişi Osmanlı hukukçuları arasında bir ihtilafa yol açmıştır. Osmanlı öncesinde ise paranın tüketilen bir şey olmasından ya da başka bir sebepten dolayı herhâlde hukukçuları

2. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar", *İktisat Mecmuası*, 23/1-2 (1963), 239-244.

onun vakfedilemeyeceği şeklinde bir kabule sevk etmiştir. Zira paranın vakfedilemeyeceği hususunda ilk dönem fakihleri arasında hemen hemen bir ittifak söz konusudur. Sadece Ebû Hanîfe'nin meşhur öğrencisi İmam Züfer'den paranın vakfedilebileceği yönünde bir görüş rivayet edilmektedir; ancak bu derleme eserde Murteza Bedir'in makalesinde belirtildiği üzere bu görüşün Züfer'e aidiyeti kuşkuludur; muhtemelen onun bir öğrencisine aittir.

Osmanlı öncesi Hanefî hukuk öğretisinde zayıf bir görüş olarak alıntılına gelen paranın vakıf yapılabileceği görüşü, nihayet Osmanlı toplumunda nakit vakıfları bir uygulama olarak ortaya çıkıp yaygınlaşmasıyla bu mesele, 16. yüzyılda Osmanlı hukuk tartışmalarının odağına yerleşmiştir. 16. yüzyılın başlarında şeyhülislamık yapan Zenbilli Ali Efendi ve İbn Kemal Paşa gibi fakihler, nakit vakıflarının tesciline karşı çıkmadıkları gibi meşruiyetine dair fetvalar vermişlerdir. Hatta Şeyhülislam İbn Kemal bunu destekleyen bir risale de kaleme almıştır. İbn Kemal'den sonra şeyhülislam olan Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, bu görüşe bilebildiğimiz kadarıyla ilk karşı çıkan fakihtir. İbn Kemal Paşa'nın lehteki risalesine ve o döneme kadar Osmanlı uleması arasında olumlu yaklaşıma karşı çıkan bir risale yazmakla kalmamış aynı zamanda Sultan Süleyman'ı ikna ederek para vakıflarının Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda tescil edilmesini yasaklayan bir ferman çıkarttırmıştır. Yaklaşık 10 yıl süren bu yasak döneminde vakıf ekonomisinin sıkıntıya girdiği yönünde şikâyetler ve eleştiriler ortaya çıkmış ve nihayet şeyhülislam Ebussuûd hem fetvalarıyla hem de yazdığı uzun risalesiyle nakit vakıflarının meşru ve câiz olduğu yönündeki görüşü güçlü bir biçimde savunmuş, şeyhülislamığı döneminde ulemanın büyük desteğiyle Sultan Süleyman'ı yeniden ikna ederek bu yasağı kaldıran bir ferman yayınlatmıştır. Bundan sonra nakit vakıfları, ünlü Osmanlı âlimi ve fakihî Birgivî Mehmed Efendi'nin karşı görüş ve yazılarına rağmen, Osmanlı hukukunda meşru bir müessese olarak yaygınlık kazanmıştır.

Aslında nakit paranın vakfedilmesi tartışmasının gerisinde ikinci önemli bir nokta daha vardır. O da vakfedilen malın sağlayacağı fayda prensibini paranın/nakdin İslam'daki ribâ yasağını ihlal etmeden yerine getirebileceğine ilişkin kuşkulardır. Ekilebilir arazinin ürünü, araziden eksilme olmadan, söz gelişi meşru çiftçilik faaliyeti ile elde edilebilir. Fakat para bu açıdan kısırdır. Para mübadele aracı olmanın dışına çıkarak kullanılması hâlinde artabilir. Paranın ödünç verilerek süre karşılığında bir fazlalık alınması ribâ olarak değerlendirildiği için İslam hukukunda böyle bir işlem geçersiz kabul edilmekte dolayısıyla hukuken böyle bir işlem den borç doğmamaktadır. Gerçi bir iktisadi girişime ortaklık yapılabilir, ama onda da vakıf malını koruma açısından risk vardır. Nakde dayalı vakıflarda bu yol yani ortaklık yolu pek az kullanılmıştır. Diğer yandan İslam hukuku vadeli satışla peşin satış arasında fark olabileceğini, vadeli satıştaki fiyatın peşin satıştaki fiyattan daha

fazla olmasını meşru gördüğü için nakdın mislinin üstündeki hasılatı, dolayısıyla istifadesi paranın satıştan doğan fazlalığı ile mümkün olabileceği hükmüyle tartışmalarda ortaya çıkan kuşkular izale edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlıların muâmele-i şer'iyeye adını verdiği ve Osmanlı öncesi Hanefi hukuk öğretisinde bey' u'l-îne adıyla tanınan ve elinizdeki bu derleme kitapta Birnur Deniz'in makalesinde detaylarını göreceğimiz bu hukukî işlem nakit vakıflarının temel işletme usulü olmuştur. Nakit vakıflarına karşı çıkan Çivizâde ve Birgivî gibi fakihler bu işletme usulüne doğrudan karşı çıkmamışlar, daha çok bu usulü hakıyla bilmeyenlerin farkında olmadan ribâyâ düştükleri şeklinde bir eleştiri getirmişlerdir. Onların nakit vakıflarına karşı çıkma nedeni bu muâmele-i şer'iyenin meşru olmadığını düşünmeleri değildir. Aksine, bu usulün kendilerinden önce mezhep öğretisinde meşru ve câiz bir usul olduğunu kabul ederler. Onların nakit vakfına karşı çıkmalarının nedeni paranın vakfının gayrimenkul ve örfe dayalı menkul vakıfları gibi daha önce mezhep öğretisinde meşru kabul edilmemiş olmasıdır. İmam Züfer'e nispet edilen görüş zayıf olduğu için onunla fetva vermeyi de doğru bulmamışlardır.

İşletme usulüne ilişkin bir itirazın olmaması para vakfı kurumunun muhtemelen Osmanlı hukukunda kabulünü kolaylaştırmıştır. Bu noktada bir itiraz olmadığına göre, bundan sonra sorun nakit vakfının menkul vakfı kapsamına girip girmediğini tartışmak olmuştur. Ebussuûd Efendi'nin risalesinde bütün çabası nakdın mevkufiyetini ispat etmek olmuştur. Nakdın vakfedilmesinin ribâyâ sarahaten yol açmayacağını düşünen müçtehitlerin hayvan, kitap ya da alet gibi bir menkul malı aslında vakfetmeyi câiz görmedikleri ancak zamanla teamüller oluşunca bunların vakfedilmesini câiz görmeye başlamaları gibi nakit vakfının zamanla Osmanlı'da örf hâline gelmesiyle daha önce câiz görülmeyen bu uygulamanın artık cevazına hükmedilmesi gerektiğini söylemişler ve bu görüş Osmanlı uleması tarafından hemen hemen genel kabule mazhar olmuştur.

Para vakfının menşei konusunda tarihçiler ve hukukçular ihtilaf hâlinindedir. Eldeki maddi veriler, ilk kurulan para vakfına ait senetlerin 15. yüzyılın başlarına ait olduğunu göstermektedir. Para vakfının ilk kez ne zaman ve hangi bölgede kurulduğu tartışmalı olsa da yayılmasına ve genişlemesine 16. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Balkan coğrafyalarında tanık olunmaktadır. Para vakfı sektörünün büyümesi yani hem sayı ve hem fon olarak hacminin artışı 17. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Büyüme temposu mevcut olanlara ilave edilen yenileriyle 18. yüzyılda sürmüştür.

Bir kurum olarak para vakfının büyük gayrimenkullere dayalı yüksek mansıp sahiplerinin kurdukları vakıfların yanında birikimi fevkalade mütevazı olan halktan kimselerin vakıf sektörüne birikimleriyle katılmalarının önünü açmış olduğunu bilhassa Ömer L. Barkan'ın çalışmalarında ortaya konulmaktadır. Bu

vasfıyla para vakfının Osmanlı toplumunda halkın nakit paralarını çeşitli saiklerle “gömüleme” işlemini azaltmasına vesile olduğunu, ellerindeki nakitleri vakıf yoluyla mübadeleye sevk ettiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı döneminde ortaya çıkan ve yaygınlaşan para vakıfları küçük üretici ve tüketiciler için kısa süreli borç temin eden kurumlar olarak tefeciliğin yayılmasını önlemişlerdir. Gerek şehirdeki esnaf, tüccar ve sanatkarların gerekse kırdaki yaşayan zirai üreticilerin nakit ihtiyacı kendi aralarında yaptıkları enformel borçlanma işlemlerinin yanı sıra para vakıflarının sağladıkları fonlarla karşılanmıştır.

Para vakıfları yönettikleri nakit fonları kullandırırken muhataplarından rehin ve sağlam kefil istemeleri son derece doğal idi. Zira borç talep edenlere nihayet vakfedilmiş paralardan ödünç veriliyordu. Bundan dolayı mütevellinin fonları riske atmamayı öncelik olarak benimsediği söylenebilir. Fon kullandırılması konusunda para vakıflarının senetleri yakından incelendiğinde ödünç para talep edenlerin risk profiline müteveli tarafından anlaşılmaya çalışıldığını tahmin etmek zor değildir. Genelde finansmanın dönüşünü emniyete almanın dışında ödünç alacak kişilerin meslekleri, etnik ve dini mensubiyetleri ve yaşadıkları mahalleri hakkında vakfiyelerde şartlara pek rastlanmaz. Bununla birlikte, para vakıflarının ilave güvence olarak nadir örneklerde deyim yerindeyse müşteri profilini belirleyecek şekilde vakfiyelere ilave şartlar koyduklarını anlıyoruz. Söz gelişi 17. yüzyılın başlarında dönemin İstanbul’unun meşhur hoca ve vaizlerinden Abdülkadir Efendi bin Hüsâmeddin (ö. 1606) kurduğu para vakfı bu açıdan zikredilmeye değerdir. Dönemine nispetle dikkat çekici bir nakdî meblağı, iki milyon akçeyi, vakfeden Abdülkadir Efendi, vakfettiği nakdî müteveli tarafından işletilirken rehin ve kefalet işlemlerinin yanında paranın hangi kesime kullandırılıp kullandırılmamasını vakfiyesine kaydettirmiştir. Buna göre memleketi olan İştîp ve Üsküp’teki bedestenlerde yani kapalı çarşılarda faaliyet gösteren esnaftan ihtiyaç duyanlara %10 ile nakit borç verilmesi salık verilmiştir. Diğer yandan para vakfının fonundan asla nakit kullandırılmayacak gruplar da vakfiyede sayılmıştır. Bu gruplar arasında kasaplık işine girenler, iflas ettiği için şüphelenilenler, Yahudiler ve şehre gelen yabancılar yer almaktadır. Mütevelliden anılan işleri yapanlara veya kişilere borç verilmemesi karara bağlanmıştır. Kefalet ve rehin dışında bu türden borç kullandırmada meslek ve cemiyet ayırımına, deyim yerindeyse farklılaştırılmış müşteri profillerine para vakıflarında rastlanması nadir vakalardandır.³

Para vakıfları mevkufların nakitleriyle borç verme işlemlerinden elde ettikleri gelirleri vakıf kurucularının vakfiye senetlerinde şart koştukları hayır hizmetlerine harcamak zorundaydılar. Para vakfı senetlerindeki hayır hizmetlerinin geniş bir yelpaze içinde değerlendirilebilecek çeşitlilikte olduğunu göstermektedir. Bir ma-

3. Abdullah Zararsız, “İştîp’te Abdülkerim Efendi Vakfı”, *Vakıflar Dergisi* 60 (Aralık 2023), 60.

hallenin vergi yükümlülüğü olan “avâriz” bedelinin karşılanmasından bir mescitte vâkıfın hayrına Kur’an-ı Kerim’den cüz okuyacak olanlara verilecek yevmiyelere kadar vakıf gelirlerinin tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Bir sosyal güvenlik vasıtası olarak da para vakıflarının kayda değer bir işlev gördüğünü eklemek gerekir. Esnaf ve yeniçerilerin aralarındaki sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı artırmak üzere söz gelişi çocuklarının eğitim masraflarını, geçimlerini veya geride bıraktıkları ailelerinin iâşesini temin etmek amacıyla para vakfı kurduklarını biliyoruz. Bir nevi nakit fon oluşturmak ve bunu işleterek gelir sağlamak, sonrasında ise bu gelirleri toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına harcamak amacıyla para vakıfları toplumun her bir üyesine fırsatlar tanımıştır.

Para vakıflarının belki de en ilgi çekici yönlerinden biri de vakıf sektörüne büyük servet sahiplerinin yaptıkları hayır hizmetlerinin yanında mütevazı birikimleriyle sıradan halkın, esnaf ve tüccarın iştirakine kapı aralaması idi. Elinde küçük nakdi olan geniş halk kesimleri muhtelif maksatlarla para vakfı kurabildikleri gibi mevcut vakıflara iştirak etmek suretiyle para vakıflarının kurucuları arasına girmişlerdir.⁴ Kadınların para vakıflarının oluşumunda 16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek rolü dikkat çekici olmuştur.

Para vakıflarının bilhassa 17. yüzyıldan itibaren artışı ile bu yüzyıldan itibaren ağırlaşmaya başlayan vergi yükü arasında da bir bağlantı vardır. Olağan dışı durumlarda Osmanlı Devleti’nin vergi mükelleflerinden topladığı vergilerin genel adı olan *avâriz*ın bu dönemde olağan hâline geldiğini, neredeyse her sene toplandığını söyleyebiliriz. Şehirde mahalleyi, kırdaki köyü esas alan avâriz vergileri halka ilave bir yük getirmiş, buna karşın halkın bu vergiyi ödemesini kolaylaştırmak için para vakfı kurmasına izin verilmiştir. Böylelikle köy ve mahalle sakinleri, kurdukları para vakıfları sayesinde elde ettikleri gelirlerle köyünün veya mahallesinin avâriz vergilerini ödeme imkânını kavuşmuştur.

Bilhassa 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı toplumunda para vakıfları ile vergi tahsilat biçimlerinin özel bir türü olan *iltizam* arasında tam olarak aydınlatılamasa da bir ilişkinin varlığına işaret etmek gerekir.⁵ İltizam, devletin vergiyi kendi memuru ile doğrudan tahsil etmek yerine vergi tahsilatı yetkisini aracılar ile ihale etmek ve tahsilatı onlara yaptırtmak suretiyle elde etmesi anlamına gelir. Bu sektörde ihale şartları cari olduğundan sarraflar devlet maliyesinin vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir. İltizam usulünde aracılar herhangi bir vergi grubunun tahsil yetkisini elde etmek için ihaleye girer, en yüksek vergi bedelini ödemeyi taahhüt eden ve bunun bir kısmını nakden ödeyen ihaleyi kazanır idi. Zamanla ödeme

4. Mehmet Genç, “Vakıf ve İktisat”, *Vakıf ve İktisat Sempozyumu*, ed. Mehmet Kurtoğlu, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2014), 29.

5. Genç, “Vakıf ve İktisat”, 29.

taahhüdünün peşin miktarları yükseldikçe krediye olan ihtiyaç artmış ve sarraflar ile aracılar, yani mültezimler arasında kredi ilişkileri müesses hale gelmiştir. Kimi zamanlar bilhassa İstanbul ve Bursa gibi vergi iltizamlarının yüksek olduğu şehirlerde sarraf grubu nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla para vakıflarına başvurmuşlardır. Para vakıfları da sarraflar ile kredi ilişkilerine girerek, yani onlara borç vererek devlet finansının bir parçası hâline gelmişlerdir.

Para vakıfları hakkında yapılan çalışmalar son yıllarda dikkat çekici bir ölçüde artış kaydetse de bu özel vakıf türünün aydınlatılması gereken hususiyetleri ve Osmanlı toplumu ve kurumlar dünyası içindeki yeri hakkında üzerinde durulmayı hak eden yönleri bulunmaktadır. Elinizdeki bu derleme eser, birbirini tamamlayan monografilerden meydana gelmektedir. Monografilerin önemli bir kısmı hukuk tarihi zaviyesinden para vakfını incelerken bir kısmı ise para vakfının Osmanlı toplumunun genel yapısı içindeki yerine odaklanmakta ve bir anlamda hukuk tarihi çalışmalarını çerçevelemektedir. Doğrudan para vakıflarıyla ilişkili olmasa da geri alım şartıyla satış (bey' bi'l-vefâ) ve onun türevi olan bey' bi'l-istiğlâl de Osmanlı hukuk düzeninde vakıfların finansman araçları arasında yer alması sebebiyle bu çalışmaya iki monografla dâhil edildi.

Bu derleme eser, Erol Özvar ve Sadullah Yıldırım'ın "Vâkıf Olmak İmkân Dâhilinde: Osmanlı Toplumunda Katılımcı Vakıf Sisteminin İnkişafında Para Vakıflarının Rolü" isimli makalesiyle başlıyor. Bu makale Osmanlı topraklarında kuruluşuna ve inkişafına müsaade edilen para vakfının mütevazı maddi imkânlarla dahi vakıf kurmayı mümkün kıldığı ve bu yolla geniş toplum kesimlerinin vakıf sektörüne kurucu olarak katılımının önünü açtığı yönündeki hipotezi para vakıflarına ait zengin verilerle test etmektedir. Makalenin ulaştığı sonuçlar içindeki belki en ilgi çekici olanı para vakfının en çok kadınların vâkıf olabilmesini müspet yönde etkilemiş olmasıdır.

Murteza Bedir'in "Kurucu İctihat Arayışı: Para Vakıfları ve Sözde 'Züfer Kavli'" isimli incelemesi, para vakfının meşruluğu tartışmasında İmam Züfer'e atfedilen görüşün Hanefî fıkıh literatürü içindeki hikâyesine odaklanmaktadır. İmam Züfer'in para vakfını ilk kabul eden zâhirü'r-rivâye bakış açısını benimseyen çevrelerden olduğu iddiasının klasik kaynaklardan getirdiği deliller ile kabul edilebilir olmadığını ortaya koyar ve gayrimenkullerin bile vakfına cevaz vermeyen bir hukukçunun menkul değerlerin ve özellikle paranın vakfını meşru görmesinin mümkün olamayacağını belirtir.

Birnur Deniz'in "Osmanlı Öncesi Orta Asya Hanefî Fıkıhında Bey' u'l-İne'nin (Muâmele-i Şer'iyye) Meşruiyetine Dair Tartışmalar" isimli çalışması, Osmanlı fukahasıncı paranın mal satış akdi üzerinden işletilmesi usulü olarak formüle edilen muâmele-i şer'iyye isimli işlemin Osmanlı öncesindeki şekli, yani bey' u'l-İne konusunda Hanefî fıkıh öğretisinin dönüşümü üzerinde durmaktadır.

Süleyman Kaya'nın "Osmanlı Ulemasının Muâmele-i Şer'iyeye'nin (Bey'u'l-İ-ne) Meşruiyetine Bakışı" isimli çalışması Birnur Deniz'in yukarıda zikredilen çalışmasıyla bir devamlılık içindedir. Kaya, bu incelemesinde Osmanlı fakihlerinin vakfedilen paranın nasıl işletilmesi hususunda geliştirdikleri muâmele-i şer'iyeye isimli işlemin meşruiyeti tartışmalarını ele almakta ve bu işlemin meşruluğu konusunda bazı itirazların bulunmasına karşın bu itirazlara Osmanlı ilmiye sınıfının yoğun bir şekilde cevap vermedikleri tespitinde bulunur. Bu çalışmanın önemli sonuçlarından biri de paranın vakfedilmesi konusunda önemli bir tartışma cereyan ederken benzer bir tartışmanın muâmele-i şer'iyenin meşruiyeti konusunda bulunmadığını ve bunun Osmanlı öncesi Hanefî otoritelerinin bu uygulamayı meşru görmüş olmalarına bağlanabileceğini vurgulamasıdır.

Kamil Yelek'in "Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Bey' bi'l-Vefâ'nın Meşruiyetine Dair Fikhî Tartışmalar" isimli çalışması, bir yandan para vakıflarında vakfedilen nakitlerin işletilme usullerinden biri olan bey' bi'l-vefânın Osmanlı öncesinde Hanefî hukukçularının nezdindeki yerini ve tartışmaya konu olan taraflarını ele alırken diğer yandan Osmanlı fıkıh ulemasının bu işleme dair geliştirdikleri hukukî açıklamaları tahlil etmektedir.

Hamdi Çilingir, "Osmanlı'da Bey' bi'l-İstiğlâl'in Meşruiyeti Tartışmaları: 16. Yüzyılda Hukuk ve Tatbikat Açısından Gelişimine Dair Bazı Gözlemler" isimli incelemesinde para vakıflarında nakit fonların işletilmesinde muâmele-i şer'iyeye kadar yaygın kullanılan bey' bi'l-istiğlâlin Osmanlı'da ortaya çıkış sürecini tahlil etmekte ve bey' bi'l-vefâ ile bey' bi'l-istiğlâl uygulamalarının meşruluğu tartışmalarını ele almaktadır. Yazar, dahası kendisi de dâhil Ebussuûd Efendi'ye kadar 16. yüzyılda bey' bi'l-istiğlâlin Osmanlı şeyhülislamlarının fetvaları üzerinden meşruiyetini ve İstanbul kadı sicil kayıtları üzerinden bunun tatbikatının gelişimini izah etmeye çalışmaktadır.

Şeyma Akbayır'ın "16. Yüzyıl Üsküdar Kadı Sicillerinde Muâmele-i Şer'iyeye Uygulamaları" isimli çalışması, Diyanet İslam Araştırmaları Merkezi tarafından transkripsiyonu yapılarak yayınlanan İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi defterlerine dayanmaktadır. Bu çalışma 16. yüzyıla ait Üsküdar kadı sicillerinde muâmele-i şer'iyeye işlemlerinin incelenmesi neticesinde 1513-1591 yılları arasında çoğunlukla para vakıflarının, ekseriyetle Müslüman erkeklere, çoğu kere 1000 akçe karz ve çuka bedelinden %10 istirbâh oranında 12 ay vade ile borç verdiklerini ve bu işlemlerde genellikle kefil aradıklarını tespit etmiştir.

İsmail Bektaş ve Muhammed Emin Durmuş'un "1726'dan 1786'ya Üsküdar Para Vakıflarının Nakit Sermayelerindeki Değişim" isimli araştırması, Üsküdar para vakıfları kayıtlarının tutulduğu şer'iyeye mahkemesi defterlerine dayanarak tespit etmiş olduğu 18 farklı para vakfının muhasebe kayıtlarına odaklanmakta ve vakıfların 13'ünün nakit sermayesinde artışlar ve diğer 5 para vakfının ise nakit

sermayesinde azalışlar gözlemlenmektedir. İlgili araştırma bu artış ve azalışlarının sebepleri hakkında açıklamalar getirmektedir.

Muhammed Emin Durmuş'un "18. Yüzyılın Sonlarında Üsküdar Para Vakıflarının Giderleri" isimli incelemesi, para vakıflarının önemli bir veçhesine, bu vakıfların harcama yapısı ve alanlarına yoğunlaşmaktadır. Çalışmada 1184-1188/1770-1774 yılları arasında Üsküdar'da faaliyet gösterdiği tespit edilmiş olan 81 vakfın muhasebe kayıtları üzerinden gider kalemleri incelenerek 81 vakfın bünyesinde 40 farklı görevlinin istihdam edildiği ve vakıfların giderlerinin %53'ünü bu görevlilerin maaşlarının, %47'sini ise vakıfların kuruldukları gayelere yönelik yaptıkları çeşitli masraf kalemlerinin oluşturduğu tespit edilmiştir.

Hatice Kübra Kahya'nın "Şeyhülislamın Gerçekleşen Rüyası: Evkaf Bankası'ndan Vakıf Katılım'a Para Vakfıyla Banka Kurma" isimli çalışması para vakıflarının Tanzimat sonrasında ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde nasıl dönüştüklerine ve yeni gelişen bankacılık müessesesiyle ilişkisine ışık tutan bir çalışmadır.

Sonuç olarak bu derleme eserde yer alan çalışmalar, Osmanlı öncesi ve sonrası İslam hukuku kaynaklarına ve İstanbul şer'iyeye sicillerine dayanarak para vakfı kurumunun etrafındaki bir kısım tartışmalara odaklanmakta; para vakıflarının nakit sermaye işletme usullerinin Osmanlı öncesi kökleriyle birlikte Osmanlı hukukçuları tarafından nasıl yeni bir hukuk dili ile formüle edildiği sorusuna açıklamalar getirmekte ve diğer yandan 16. yüzyıldan 19. yüzyıla değin uygulamada bu usullerin para vakıfları tarafından nasıl kullanıldığı meselesini yeni verilerle aydınlatmaktadır.

Erol Özvar
Murteza Bedir